

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ САЯСИ ҚУҒЫН-СҮРГІННІҢ ЕРЕКШЕЛІГІ ЖӘНЕ
ҚУҒЫН-СҮРГІН ҚҰРБАНДАРЫН ТОЛЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖӘНЕ САЯСИ АҚТАУДЫҢ
ҒЫЛЫМИ-ӘДІСНАМАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ
СПЕЦИФИКА ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕПРЕССИЙ В КАЗАХСТАНЕ И НАУЧНО-
МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ПОЛНОЙ ЮРИДИЧЕСКОЙ И
ПОЛИТИЧЕСКОЙ РЕАБИЛИТАЦИИ ЖЕРТВ РЕПРЕССИЙ
(Зсекция)

ҚАЗАҚСТАДА АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫН ҰЖЫМДАСТЫРУДЫҢ
ЗАРДАПТАРЫ

Досыбай Н. Ж. саясаттанушы магистр үздігі, оқытушы
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан Университеті колледжі
Қазақстан Республикасы, Шымкент қ.

Кеңестік компартияның 1927 жылғы желтоқанда өткен XV съезінде ауыл шаруашылығын ұжымдастыру бағытын жариялады. Осылай «өркениетті кооператорлар қоғамын» құру идеясы КСРО-дағы социализм құрлысының құрамдас бөлігіне айналды. Ауылда кооперативтік қозғалыстың дамуы барысында еріктілік, дербестік, материалдық мүдделік, шаруаларды кооперативтендірудің жоғары формаларына кезеңмен өту ұстанымдары жарияланды. Алғашқыда үлгі ретінде ұжымдық шаруашылықтарға негіз болып табылатын материалдық-техникалық базаның дамуы дәрежесінде, шаруалар кооперациясының бұрынғы қарапайым формаларының дәстүрлері мен басқа да факторларға назар аудару қажет деп саналды.

Мал шаруашылығының сан жағынан көбейуін, оның қарапайым материалдық-техникалық базасы мен шаруалар кооперациясы дәстүрлерінің болмауын, дала тұрғындарының көшпелі және жартылай көшпелі өмір салтын ескере отырып, Орталық Комитет Қазақ АКСР-інде ұжымдастыруды, негізінен, 1932 жылдың көктемінде қарай аяқтауды белгіледі. Қазақстанның астықты аудандарында колхоз құрлысының негізгі формасы-ауыл шаруашылығы артелі, ал мал шаруашылығы аудандарында жерді бірлесіп өңдеу мен шөп шабу жөніндегі серіктестік болуыға тиіс еді. Онда жарғы бойынша мал қоғамдастырылмай, жеке мал мен құрал-саймандарды пайдалануға ақы төленуі керек болатын.

1929 жылдың екінші жартысынан бастап республикада ұжымшар құрылысы жедел дамыды. Алғашқы машина-трактор станциялары (МТС-тер) құрылды. Ұжымдастыру мен отырықшыландыруды жаппай жүргізу үшін, жергілікті белсенділерге қосымша 8 мың жұмысшы- «ұжымдастырушылар» тартылды. Республикаға Мәскеуден, Иваново-Вознесенскіден, Харьковтан, Ленинградтан 1204 адам жіберілді. Алайда олар отырықшылықтың мәні мен механизмін тым үстірт түсінетін еді.

Ауыл шаруашылығын ұжымдастыру идеясы әуел бастан-ақ мейлінше қатаң жүргізіліп, жаппай қуғындау мен лаңкестікке негізделді. Ұжымдастыру алдын-ала даярлықсыз, жергілікті жағдайлар ескерілместен, көбінесе әкімшілік-күштеу әдістерімен жеделдете жүргізілді. Көшпелі ауылдарға ұжымдастыруды жеделдету жөнінде нұсқаулар түсіп жатты. 1932 жылдың ақпанында, Шу ауданында аумағы 150 шақырым жерден жүздеген шаруашылықтар жиналып, 400 киіз үй қала үсіндегі елді мекенге тігілді. Жалған белсенділер отырықшылықтандыруды жоспарлаған үш жылдың орнына үш күн ішінде аяқтап, мал өсіруші шаруашылықтарды сол жерде ұжымшарға жаза бастады. Осындай жағдайлар елдің әр түкірінен ұшырасты: Абыралы ауданында барлық шаруашылықтың бірден 70 %, Жымиыпты ауданында-60 % -ы, ал Жәнібек ауданында 95 %-ы ұжымдастырылды.

1928 жылы Қазақстанда барлық шаруашылықтардың 2 %-ы ұжымдастырылған болса, ал 1931 жылдың қазан айына қарай 65 %-ы ұжымдастырылды. Азықпен қамтамасыз

етудің қиындауына байланысты, 1929 жылы ауыл шаруашылығы өнімін дайындауға «әскери коммунизм» кезіндегі төтенше әрекет сипат берілді.

Кеңес өкіметінің ауыл шаруашылығын ұжымдастыру бағыты 1925 жылы қабылданды. 1927 жылы желтоқсанда Компартияның ХҮ съезі болды, ол тарихта ұжымдастыру съезі деп аталады. Оның шешіміне сәйкес қысқа мерзімде, 1932 жылдың көктеміне дейін елдің ауыл шаруашылығы енді жеке меншік емес ұжымдық шаруашылыққа — колхозға (ұжымдық шаруашылыққа) бірігуі тиіс болды.

Қазақстандағы ұжымдастыруды 1932 жылдың көктеміне қарай бітіру жүктелді. Үкімет жергілікті тұрғындардың тұрмыс-салт ерекшеліктерімен есептеспестен ұжымдастыруды күш салу әдістерімен, жедел қарқынмен жүргізді. Ауыл шаруашылығын жаппай ұжымдастыру бай-кулақтарды тәркілеуден басталды. 1924 жылы Қазақстан өлкелік партия басшылығы көшпелі өмір салтын сақтаған қазақ ауылдарын отырықшыландыру және қазақ ауылдарында Кеңес өкіметі билігінің нығаюына кедергі келтіретін бай және орта тап өкілдерінің көзін жою қажет деп есептеді. Себебі, Кеңес өкіметі жұмысшылар мен шаруалардың өкіметі болғандықтан, мұнда бай, байлық, жеке меншік деген болмауы керек. Барлығы да ортақ, мемлекеттің меншігі болуы тиіс еді. Осы мақсатпен 1928 жылы 27 тамызда Қазақ АКСР-ның Халық Комиссарлар Кеңесі мен Орталық Атқару Комитеті «ірі бай шаруашылықтарын және орташа байлардың мал-мүлкін тәркілеп жер аудару» декретін қабылдады.

Осы нәтижесінде байлардың шаруашылығы тәркіленіп, 657 бай жер аударылып, олардан 145 мың мал алынды. Малдар, негізінен, колхоздарға берілді. Көптеген орташа шаруалар байлардың қатарына жатқызылды. Барлық жинап-терген мал-мүлкінен айырылғысы келмей бір түнде шетел асып көшіп кеткен қазақтар да болды. Негізгі күнкөрісі мал болған қазақтар, малдарынан айырылып, аштыққа ұшырай бастады. Ауыл шаруашылығының ұжымдастырылуы өте қатал жағдайда жүргізілді. Шаруашылықты ұжымдастыру үнемі өсіп отырды. 1928 жылы 2%, 1930 жылы 3 сәуірде 56,4%, 1931 жылы қазанда 65% ұжымдастырылды. 1931 жылы көшпенді және жартылай көшпенді шаруаларды жаппай отырықшыландыру жөнінде міндет қойылды. Сонымен қоса, ұжымдастыру жедел және жоспарсыз жүргізілді. Ұжымдастыру кезінде ауыл шаруашылық өнімдерін және малдарды күшпен алды. Мысалы, 1931-1932 жылдары Шұбартау ауданында малдың 80% мемлекетке етке өткізілді. Балқаш ауданының халқына 297 мың малға салық салынды (ауданда 173 мың мал болған). Торғай ауданында 1 млн малдың 98 мыңы қалды. Торғайлықтар «асыра сілтеу болмасын, аша тұяқ қалмасын!» ұранын көтерді.

Күштеу әдісі мен жаппай ұжымдастыруға қарсы Сарысу, Ырғыз, Балқаш, Қастек, Қордай, Абыралы, Шыңғыстау, Шұбартау ауданының шаруалары көтеріліске шықты. 1931 жылы көктемде Қарқаралы округінің Абыралы, Шыңғыстау, Шұбартау аудандарының көтерілісшілері жазалау әрекетінен түгел қырылды.

Ұжымдастыру қарсаңында республикада 40,5 млн мал басы болса, 1933 жылы оның саны 4,5 млн-ға дейін азайған. 1930-1932 жылдары Қазақстан халқының саны 6,2 млн болса, соның 2,1 млн-ы аштықтан қырылды. Республика аумағынан шетке қашу жиіледі. 1 млн 700 мың адам Қазақстаннан тыс аймақтарға көшті. Олар — Түркменстан, Қарақалпақ, Иран, Ауған жеріне, Маңғыстау, Жылқосын, Ойыл, Табын аудандарының халқы. Сондай-ақ, Қытай жеріне — Алматы округінің Балқаш, Шоқпар, Іле, Еңбекшіқазақ, Биен-Ақсу, Сарқант, Жаркент, Бөрібаев аудандарының халқы көшіп кетті. Күшпен жүргізілген ұжымдастыру саясатына қарсы Қазақстанда жалпы саны 372 толқулар мен көтерілістер болды.

1932 жылғы 1 ақпанда Павлодар қаласынан саяси жер аударылғандар КСРО Орталық Атқару Комитеті төралқасына аштық айғақтары туралы былай деп жазған: «...аштықтың ауыр көрінісі етек алуда. Ит, мысық және алуан түрлі өлекселер желініп жатыр. Тірі қалғандардың аштықтан әлсірегені сонша, өліктерді жерлеуге шамасы келмеуде...» десе.

1932 жылғы шілдеде аштық апаты мен себептері туралы Ф.И.Голощекинге «Бесеудің хаты» (Ф.Мүсірепов, Қ.Қуанышев, М.Ғатауллин, Е.Алтынбеков, М.Дәулетқалиев) жазылды.

Сондай-ақ, 1933 жылғы наурызда РКФСР Халық Комиссарлар Кеңесі төрағасының орынбасары қызметін атқарған Т.Рысқұлов Қазақстандағы ұжымдастырудың зардаптары, елді жайлаған аштықтың себептері, халықтың тартып отырған қасіреті жайлы И.В.Сталинге ашық хат жазды.

Т.Рысқұловтың хатта көрсетілген деректері бойынша «Қазақ жерінде көршілес өлкелерге көшушілер саны артуда» деп жазылған. Онда орта Волгада — 40 мың, Қырғыз жерінде — 100 мың, Батыс Сібірде — 40 мың, Орта Азияда — 30 мың, Қарақалпақ жерінде — 20 мың қазақ көшіп кеткені айтылады. Көшіп кетушілер Қалмақ, Тәжік жері, Солтүстік өлке, Батыс Қытайға дейін барған. Бұл аш адамдардың тамақ іздеп босуы еді.

1930-1932 жылдардағы аштық тарихқа «ұлы жұт» ретінде енді. Ұжымдастыру жылдарында бірнеше кемшіліктер жіберілді. Атап айтар болсақ, 1932 жылы 17 қыркүйекте Компартия «Қазақстанның ауыл шаруашылығы, атап айтқанда, мал шаруашылығы туралы» қаулы тым кеш қабылданды. Қаулыда аштық, мал шаруашылығының құлдырауы туралы айтылмады. Сәтсіздікке ұшыраған басшылық (Голощекин, Исаев, Құрамысов, Ернараров, Голюдов т.б.) халық алдында жауапқа тартылмады. Соған қарамастан реттеу жұмыстары жүргізілді.

Күштеп ұжымдастыру мен отырықшылыққа қазақ зиялыларының өкілдері қарсы шықты. Ғалым әлі агроном ретінде Ә.Бөкейханов қазақтарды отырықшылыққа біртіндеп көшіруді ұсынды. С.Сәдуақасов: «Өркениеттің өзі мал шаруашылығымен айналысуды жокқа шығармайды, қайта оның өркендеуіне мүмкіндік туғызады» деп атап көрсетті. Т.Рысқұловтың КСРО БОАК-нің сессиясында сөйлеген сөзінде белгіленген мөлшерге сәйкес қазақтардың жеке меншікте 6-7 ғана мал басын ұстауы олардың жағдайын өте нашарлатады деп ашық айтты.

Тіпті И.Сталиннің өзі «Табыстан бастың айналуы» деген 1930 жылы «Правда» газетінде жарияланған мақаласында ұжымдастыруда өрескел қателіктердің кеткенін мойындайды. Сонымен, Кеңес үкіметінің ауыл шаруашылығын социалистік жолмен қайта құру жолында жүргізген шаралары тиімді нәтиже бермеді. Керісінше бұл реформалар шаруалардың еңбекке деген ынтасын жойды. Соған қарамай большевиктер ауыл шаруашылығын социалистік жолмен алға қарай дамыту мақсатында ылғи әртүрлі жаңа шаралар жүргізіп отырды. Алайда, ұжымдастыру саясаты қазақ тарихындағы қасіретті оқиғалардың бірі ретінде белгілі болып қалды.

Қазақстан Орталық Комитеті мен Халық Комиссарлары Кеңесі 1928 жылы «Ірі бай шаруашылықтары мен жартылай феодалдарды тәркілеу және жер аудару туралы» декрет шығарды. Жаппай ұжымдастыру кезінде байлар мен кулактарды тап ретінде жою саясаты да жағдайды одан әрі ауырлата түсті. Осындай қатал шаралар және ет, астық дайындау науқандарындағы асырасілтеушілік, қазақты дәстүрлі даму жолынан күшпен тайдыру әрекеті халықтың жаппай қарулы наразылықтарын туғызды.

Ресми мәліметтер бойынша 1929-1931 жылдары Қазақстанда 372 рет шаруалардың бұқаралық бас көтеруі болды. Тоталитарлық жүйе бұл көтерілістерді аяусыз, әскер күшімен басып отырды.

Көшпелі және жартылай көшпелі шаруаларды зорлап отырықшыландыру жоспары алғашқы бесжылдықта (1932 жылдың соңына дейін) сәтсіздікке ұшырады. Қазақстанда 400 мыңның орнына 70,5 мың шаруа қожалығы ғана отырықшыланды.

1933 жылдың 1 шілдесінде Қазақстан шаруашылықтарының 67,3 пайызы, ал 1937 жылдың 1 шілдесінде 97,5 пайызы ұжымдастырылды. Күштеп ұжымдастырудың және жоспарлы түрде жаппай отырықшыландырудың зардаптары өте ауыр болды. Қазақ халқы бәрінен көп зардап шекті.

Ұжымдастыру қарсаңында республикада 40,5 млн. мал басы болса, 1933 жылғы 1 қаңтарда небәрі 4,5 млн. ғана мал қалған еді. Мұның соңы қазақ халқының ашаршылыққа

және жаппай босқыншылыққа ұшырауына ұрындырды. 1929-1933 жылдары миллионға жуық адам Қазақстаннан ауып, Қытайға, Ауғанстанға, Иранға және т.б. елдерге көшіп кетті. Олардың 600 мыңы тарихи отанына оралмады. Аштық құрбандары болғандардың саны 1798,4 мың адам болып, сол кездегі қазақтың 46,8 пайызын құрады.

1932 жылғы шілдеде республика қайраткерлерінің бір тобы – Ғ. Мүсірепов, М. Ғатаулин, М. Дәулетқалиев, Е. Алтынбеков, Қ. Қуанышев аштық және оның себептері туралы БК(б)П өлкелік комитетіне, тікелей Ф. Голощекинге ашық хат жазды. Бұл хат тарихта «Бесеудің хаты» деп аталды.

Қазақстандағы 1928-1934 жылдардағы ауылшаруашылығын ұжымдастыруды қазақ халқының болашағы үшін әкелген зардабы, зобалаңының салдары:

1. Қазақстанда ауылшаруашылығын ұжымдастыру бейбіт заманында, сталиндік – голощекиндік асыра сілтеушілік, опасыздық саясатынан 2,1 миллион қазақтың аштықтан қаза болуы.
2. Ұжымдастыру барысында әміршіл – әкімшіл әдістің, күштеу және зорларлаудың басымдылығы және террорлық әдістің қолданылуы.
3. Қазақстандықтардың құқықтары мен бостандықтарының сақталмауы.
4. Қазақ халқының ұлт болып өмір сүруінің болашағына қауіп-қатерділігі.
5. Қазақтардың демографиялық даму үрдісін 50 жылға шегерді.
6. Ұжымдастыру барысында және одан кейін қазақтардың өз Отанын тастап жат – жерлерге бас сауғалап көшуі.

Қазақстан тарихындағы ауылшаруашылығын ұжымдастыру салдарынан «Ғасыр қасіретінің» болу себептері:

1. КСРО - датоталитарлық биліктің орнығуы.
2. Тарихи - формациялық фактор.
3. Материалдық – техникалық базаның болмауы.
4. Социалистік құрылыс заңдылығының бұрмалануы.
5. Ауылшаруашылығын ұжымдастырудың уақыт мерзімінің аздығы.

Жалпы

1920-

1930 жылдардағы Қазақстандағы ауыл шаруашылығын ұжымдастыру еліміз үшін – «Ғасыр қасіреті» болып табылады. Бұл тарихи зұлматты қазіргі замандағы Қазақстан Тәуелсіздігінің ұрпақтары есте сақтауы аса маңызды болып табылады.

1920-1930 жылдардағы сталиндік-голощекиндік саясаттың құрбандарына – еліміздің ірі елді мекендерінде «Отан Ана» еске алу ескерткіштерін орнату дұрыс әрекет деп санаймыз.

Қазақ елі тәуелсіздікке қол жеткізуіне байланысты тарих ғылымы таптық идеология бұғауынан босап, өткенімізді мұхият шындық тұрғысынан зерттеп зерделеуге мүмкіндік алып отыр. Осы орайда Ұлы Әл-Фараби бабамыздың «әке баласы үшін қандай жауапты болса, әр халық өз тарихының алдында сондай жауапты», деген сөзін басшылыққа ала отырып Қазақ халқының Кеңестік кезеңдегі тарихи ақиқатын таразылап көрейік. Кеңестік кезеңде халқымыз баскешкен оқиғаларды саралағанда халқымыздың тарихында орны толмайтын терең іс қалдырған, осы уақытқа дейін зардабы қалмай келе жатқан, сол бір асыра сілтеу уақыты зор демографиялық апаты мен халық шаруашылығы ащы тарихтын бір парағы ретінде халық жадында сақталуда. Осы құнды өміріміздегі азаттықтың ақ таңындағы жолында тер төккен азаматтарымыздың, ауыл шаруашылығын ұжымдастыру кезіндегі зардаптарының тарихи шындығын ашу жолында зерттеген тақырыптың өзектілігі, кеңестік қызыл империяның жүргізген саясатының салдарын анықтап беруге тырыстым. Кеңес өкіметі жүргізген саясатты академик М. Қозыбаев талдай келе «Патша жасап үлгермеген отаршылдықтың сорақысын кеңес империясы жасады». Кеңестік отарлық большевиктік жүргізген саясат отаршылдықтың шыңы болды. Міне, осындай ащы тарихи шындықты еліміздің әрбір азаматы білуі керек.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1.»Қазақстан»: Ұлттық энциклопедия / Бас редактор Ә. Нысанбаев —Алматы»Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998 — 4б.
- 2 Сабыров С. Қазақстан тарихы. 2—ші басылым Алматы: Ғылым, 2002—170 б.
- 3 Омарбеков Т. Қазақ шаруаларын жеке меншік қожалықтарынан айыру және ұжымдастыру: тарихы мен тағылымы». // Тарих ғыл. докторы. дисс. авторефераты.— Алматы, 1994 — 35 б.
- 4 Омарбеков Т. Атабаев Қ. «Кооперативтендіру сабақтары.// Лениншіл жас, 1988— № 31, 3—4 тамыз, 7б.
- 5 Төлепбаев Б.А. Осипов В.П.. Асырмай да, жасырмай айтылар шындық.// Социалистік Қазақстан, 1989— № 4, 14 қаңтар, 9б.

ТЕМІРБЕК ЖҮРГЕНОВ – ЕЛ ҮШІН ТУҒАН ЕР

Жумагулова Қ.Б. магистр, ғылыми қызметкер.

Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі.

Назаров Е.Ж. магистр, мұғалім.

ТОО «Astana Garden School».

Қазақстан Республикасы, Астана қ.

Аз ғана ғұмырында мәнді де мағыналы өмір сүріп, соңында өлшеусіз мол мұра қалдырған қайраткер, ағартушы, сыншы-көсемсөзші, қазақ мәдениетінің тарихшысы Темірбек Қараұлы Жүргенов 1898 жылдың қарашасында киелі мекен, қасиетті жер, қазақтың көптеген озық ойлы таланттарын дүниеге әкелген Қызылорда облысының Жалағаш ауданында өмірге келген. Бүгінгі таңда оның шығармашылығы қазақ халқының рухани мұрасы, қоғамдық-саяси қызметі туған халқы мен елі үшін жан аямай еңбек етудің үлгісі ретінде тынылады. Т.Жүргенов қазақ мәдениеті мен әдебиеті, ғылымы мен білімін дамытуға, олардың аса қиын кезеңде қалыптасуына қосқан үлесі зор. Ол қазақ өнерінің дамуы мен қазақ тілінің республикада негізгі қолданыс тілі болуын арман етті және сол үшін күресті.

Жас кезінде Мұхаметжан деген ауыл молдасынан сабақ алып, кейін Тұрмағамбет Ізтілеуов ұстаздық еткен ауыл мектебінде оқиды. 1909-1913 жж. Аламесектегі орыс-қазақ мектебінде, 1913-1917 жж. Перовскідегі (қазіргі Қызылорда) Суханский атындағы училищеде бастауыш білім алған. 1917 жылы Уфадағы жер шаруашылығы училищесіне оқуға түседі. Осында оқып жүріп қоғамдық өмірге белсене араласады, студент жастардың әлеуметтік қозғалыстарына қатысады. 1918 жылы Торғайда шыққан «Қазақ мұңы» газетінің жауапты хатшысы болды. 1919 жылы Ырғыз уезі Кенжеғара болысы ревкомының төрағасы қызметіне тағайындалған. 1920 жылы коммунистік партия қатарына өтеді. 1921-1923 жж. Орынборда жұмысшы факультетіне оқуға түседі. Бұл кезде университет 2 мыңнан астам студенті және 370 профессор мен оқушысы бар ірі оқу орнына айналған еді [1, 17 б.].

Т. Жүргенов 1927 жылы университетті үздік бітіргеннен кейін, осы оқу орнының мемлекеттік құқық бойынша ғылыми қызметкері болып істеді. 1929 жылы БК(б)П Орталық комитетінің Орта Азия бюросы оны Тәжік АКСР қаржы халық комиссары етіп тағайындайды. Ал, 1930-1933 жылдары Өзбек КСР халық ағарту комиссары қызметін абыроймен атқарды. Сөйтіп, ол Тәжікстан мен Өзбекстан экономикасын нығайтуға, мәдениеттің көтеруге халыққа білім беру ісін жолға қоюға, сол кезде қолға алынған үлкен реформа – мәдени революцияны іске асыруға құлшына кірісіп, жүздеген мектептер ашты, оқулықтар шығару ісіне мұрындық болды. Оның бұл бауырлас халықтар арасында жоғары сенімге ие болуының басты себебі – осы екі ұлттың тілдерін жетік меңгергендігінен. Бала кезінде-ақ Тұрмағамбет шайырдан өзбек, тәжік, араб, парсы тілдерін үйренуі қызмет істеп